

УДК 94(4)«1938»

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2018.10.253-274>

Тарас Ткачук, магістр історії
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

МЮНХЕНСЬКА УГОДА 1938 РОКУ: ПІДХОДИ БРИТАНСЬКОГО ПОЛІТИКУМУ І ДИПЛОМАТІЇ

Анотація. Стаття присвячена аналізу основних підходів до розгляду однієї з ключових подій у міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни – Мюнхенської угоди 1938 року. Зокрема звертається увага на усталені стереотипи щодо британської політики умиротворення, яка нібито полягала у тому, щоб Німеччину як «скаженого бика» не перемогти, а направити за допомогою дипломатії його агресію в інший бік. У зв'язку з цим ще під час перебування Н. Чемберлена на посаді прем'єр-міністра Великої Британії було чимало критиків такої стратегії англійської зовнішньої політики і вищезазначеної угоди, як її вияву. Тому у статті зосереджено увагу на всіх обставинах, які зумовили підписання Мюнхенської угоди, проаналізовано позиції як держав-підписантів договору, так і країн, які здійснювали непрямий вплив на вирішення чехословацької проблеми.

Обстоюється думка, що є неправомірним звинувачувати лише одного Н. Чемберлена за помилки, допущені у Мюнхені: потрібно враховувати також позицію французького уряду Е. Далад'є і пацифістські настрої більшості британців, які не бажали воювати за вирішення внутрішньополітичних проблем іноземної держави. У цьому сенсі необхідно відзначити безперечну перемогу нацистської дипломатії, діяльність якої була спрямована якраз на поширення панічних настроїв у Європі, у той час як сама Німеччина до війни була неготовою.

Нарешті, у статті проведено паралелі між подіями 1938 року та сучасною геополітичною ситуацією, пов'язаною з агресивними діями Російської Федерації. Однак наголошується на неможливості повного ототожнення Мюнхенської угоди 1938 р. та Мінських домовленостей 2014-2015 рр., передусім, через відмінність епох та мети скликання цих двох міжнародних конференцій.

Ключові слова: Мюнхенська угода, Друга світова війна, Чехословаччина, судетська проблема, політика умиротворення.

Мюнхенська угода 30 вересня 1938 року – доленосна подія в історії міжнародних відносин напередодні Другої світової війни. Саме вона стала з одного боку кульмінацією так званої політики умиротворення щодо Німеччини, яку проводив уряд Н. Чемберлена у Великій Британії, а з іншого – змовою, яка остаточно розв'язала руки німецькому канцлеру А. Гітлеру і підштовхнула його до здійснення нових агресивних планів у Європі. Сьогодні у Європі дещо подібна геополітична ситуація у зв'язку з агресивними діями Російської Федерації, тому з'являється можливість дещо по-новому оцінити події кінця 1930-х років у міжнародних відносинах і, передусім, вирішення у Мюнхені долі судетських німців Чехословаччини.

Проблема підписання Мюнхенської угоди уже давно не є новою у світовій історіографії. Так початкові оцінки цієї події у своїх спогадах дали відомі дипломати того часу, такі як радянський посол у Великій Британії Іван Майський, майбутній британський прем'єр Уїнстон Черчилль, журналісти Губерт Ріпка та Бейзил Лідделл Гарт. Звичайно, всі згадані автори висловлювались різко негативно про Мюнхен, вважаючи цю подію вирішальним кроком до початку Другої світової війни і покладаючи за це відповідальність насамперед на уряд Н. Чемберлена. І. Майський, однак, не відкидав впливу на позицію Лондона зростання пацифістських тенденцій у Франції, прем'єр-міністр якої Е. Даладье також підписував зазначену угоду [24]. Все ж, щодо помилковості такого рішення майже ні у кого не виникало

сумнівів. Так Г. Ріпка, будучи особистим радником президента Чехословаччини Едуарда Бенеша, неодноразово зазначав про можливість чехів самотійно оборонятися у разі війни з Німеччиною через значну перевагу над останньою у кількості озброєння [10, р. 123]. У. Черчилль, який вважається одним з найрадикальніших критиків Мюнхена, доповнив Г. Ріпку, відзначаючи значне посилення Німеччини унаслідок передачі їй Судетської області, адже саме у цьому регіоні були сконцентровані всі прикордонні укріплення і більшість військової промисловості Чехословаччини [2, р. 157]. Б. Лідделл Гарт, воєнний кореспондент газети «Time», додав, що Німеччина після Мюнхена почала становити пряму загрозу Франції через можливість сконцентрувати всі свої дивізії лише на західному кордоні [23].

З одного боку, справді, важко не критикувати уряди Великої Британії та Франції за таку стратегічну помилку, допущену у вересні 1938 року. Однак наступне покоління істориків, яке уже не було безпосереднім очевидцем передвоєнних подій, спробувало розставити дещо інші акценти в оцінці Мюнхенської угоди. Цьому також посприяло розсекречення документів у Лондоні через 30 років (такий термін стосується всіх документів Британського національного архіву), у 1968 р. Так І. Маклеод, автор фундаментальної біографії Невіла Чемберлена, змалював його як людину власної епохи, відзначаючи вплив на прем'єр-міністра пацифістських настроїв уряду та суспільства, посиленого страхом перед комуністичною загрозою з боку СРСР [9]. Цю думку підхоплював історик А. Тейлор, який вважав однією з ключових причин політики умиротворення, апогеєм чого і став Мюнхен, гіперболізовані уявлення англійського уряду щодо чисельності німецької армії у 1938 р. і заниження можливостей переозброєння самої Британії [30].

Однак серед сучасних британських та французьких істориків провідною є думка про дотримання Лондоном та Парижем виключно особистих інтересів під час підписання угоди. Так історик У. Лейсез у монографії «Франція і Мюнхен: дослідження рішення, прийнятого у міжнародних відносинах» звернув увагу на страх країн Заходу перед зростанням військової потужності

Німеччини, адже уряди усвідомлювали всі руйнівні наслідки світової війни. Зрештою, на думку автора, Мюнхен став можливим через наявність сильних англійсько-французьких суперечностей наприкінці 1938 р. [8]. Цю позицію озвучили і британські історики Ф. Чассайн та М. Докрілл у фундаментальній праці «Англійсько-французькі відносини відносини 1898 – 1998: від Фашоди до Жоспена» [1].

Проблему підписання Мюнхенської угоди широко висвітлено і в працях американських істориків, серед яких можна виділити монографію П. Хардена «Рузвельт проти Гітлера: вступ Америки у Другу світову війну», у якій автор вказує на підтримку президентом США політики Британії та Франції щодо Німеччини наприкінці 1938 року (при цьому П. Харден, як і багато інших дослідників часів «холодної війни» вбачав більшу загрозу для Європи з боку СРСР, а не Німеччини [6]), а також працю Ч. Тензілла «Задній хід до війни» [12]. Під час дослідження угоди неможливо не звертати уваги на роботу журналіста, а пізніше історика У. Ширера «Злет і падіння Третього Рейху», яка була визнана фахівцями кращою історичною працею з передвоєнних міжнародних відносин у Європі [11]. У. Ширер і Ч. Тензілл вважали, що наявність Закону про нейтралітет, яким керувалися США у своїй зовнішній політиці напередодні Другої світової війни, не означала повне невтручання Вашингтона у європейські справи, і за першої можливості, на їхній погляд, американці могли легко цей закон обійти.

Мюнхенська угода не оминула також оцінок радянських істориків. Серед відомих праць варто виділити «Історію дипломатії» під редакцією академіка В. П. Потьомкіна, третій том якої (виданий 1945 р.) присвячений міжнародним відносинам 1920 – 1930-х років та її друге видання під редакцією міністра закордонних справ СРСР А. А. Громика [19-20]. У роботах широко використано документальний матеріал, присвячений обставинам підписання Мюнхенської угоди, який розкриває вплив внутрішньополітичної ситуації Британії та Франції на їхні зовнішньополітичні рішення, загальну атмосферу тривоги, яка панувала у ЗМІ під час судетської кризи у Чехословаччині. При

цьому роль СРСР у міжнародних відносинах надмірно ідеалізується – він розглядається як єдиний справжній фактор миру у Європі. Однак у другому виданні відчувається вплив «холодної війни», оскільки автори надмірно акцентують увагу на агресивності і підступному «задумі» США, які залишились поза ареною військових дій і нібито навмисно сприяли політиці умиротворення своїх колег у Лондоні і Парижі, яка втілилася у Мюнхенську угоду.

Серед праць сучасних російських дослідників необхідно виділити «Історію міжнародних відносин» у 3 томах під редакцією М. М. Наринського та А. В. Торкунова, що складається, передусім, з матеріалів лекцій і містить чимало схем і таблиць. На думку авторів, Мюнхен став можливим через те, що США не відійшли від ізоляціоністської позиції, а Німеччина, СРСР та Італія з різних причин були невдоволені своїм статусом у Версальсько-Вашингтонській системі [21].

Важливою є і праця О. Наумова «Фашистський інтернаціонал. Підкорення Європи», у якій автор висловлює думку про спроби А. Гітлера, Б. Муссоліні разом з іншими диктаторськими режимами Європи створити Інтернаціонал на протипагу Комінтерну і західним державам. На основі архівних матеріалів дипломатичних документів, публікацій періодики і мемуарної літератури у книзі детально проаналізовано суть британської політики «умиротворення», трагічні моменти чехословацької кризи і Мюнхенської угоди 1938 р., що дає змогу краще зрозуміти наслідки передачі Німеччині Судетської області для всього тогочасного міжнародного порядку [25].

Щодо дослідження проблеми у вітчизняній історіографії, то Мюнхен розглядався, насамперед, як чинник впливу на вирішення українського питання напередодні Другої світової війни, а саме – на становлення Карпатської України, яка відокремилася від Чехословаччини наприкінці 1938 року [28]. Окремо необхідно звернути увагу на статтю Т. Павлючика, який розглядає вплив СРСР на міжнародно-політичну ситуацію, що склалася навколо Судетської області влітку – восени 1938 року. Дослідник зазначив, що Мюнхен

лише поглибив взаємну недовіру між Москвою та Лондоном, яка пізніше викликала непорозуміння під час британсько-французько-радянських переговорів улітку 1939 р. [27]. Нині у зв'язку з новими геополітичними обставинами, які склалися внаслідок агресії Російської Федерації на Сході України, можна дещо по-іншому поглянути і на міжнародні відносини напередодні Другої світової війни.

Таким чином, проаналізувавши різні погляди щодо Мюнхенської угоди, наявні у світовій історіографії, розглянемо, чому зазначена подія, яка стала одним з вирішальних кроків до війни, стала можливою за умов існування, здавалося б, непорушного Версальсько-Вашингтонського порядку.

Насправді, непорушною цю систему міжнародних відносин важко було назвати майже відразу після приходу нацистів до влади у Німеччині, а саме після раптового виходу останньої з Ліги Націй у жовтні 1933 р. Вихід з організації, яка, згідно з Версальським договором 1919 р., виступала гарантом миру у світі означав, що Берлін більше не буде зважати на будь-які рішення Ліги та по суті ігноруватиме саму проблему колективної безпеки у Європі. Це підтвердилося наступними агресивними діями Німеччини – відновленням строкової служби в армії 1935 р., окупації Рейнської демілітаризованої зони у 1936 р. і, передусім, анексією Австрії на початку 1938 р. Власне, підготовка до врегулювання прикордонних проблем з Чехословаччиною почалася одночасно з плануванням «аншлюсу» Австрії наприкінці 1937 року.

5 листопада 1937 р. німецький канцлер А. Гітлер зібрав у Імперській палаті кількох радників (рейхсміністра авіації Г. Герінга, тогочасного міністра закордонних справ К. Нейрата, генералів В. Фріча та В. Бломберга, адмірала Е. Редера, полковника Ф. Госбаха) і повідомив їх про свої плани. Мета німецької політики, за словами фюрера, – зберегти й примножити німецьку расову спільноту, яка налічувала тоді 85 мільйонів чоловік і яка проживала, передусім, в Австрії й Чехословаччині. «Майбутнє Німеччини, отже, цілком залежить від необхідного територіального врегулювання». Щоб досягти його, необхідно, на думку А. Гітлера, анексувати Австрію й Судетську область

Чехословаччини [18, с. 181]. За основу канцлер взяв раніше розроблені плани «Отто» (Otto) (на честь останнього представника династії Габсбургів, який жив тоді у Бельгії) і «Грюн» (Grün) («Зелений» план), які передбачали відповідно ведення військової операції проти Австрії і Чехословаччини [12, р. 359]. Щодо можливої реакції країн Заходу фюрер зазначив таке: «Німецька політика має враховувати своїх двох непримиренних ворогів – Британію та Францію, що сприймають присутність могутнього німецького колоса в центрі Європи як рану в боці; вони опиратимуться новому зростанню німецької могутності як у Європі, так і за морем». Однак, на думку А. Гітлера, ці західні держави на той момент уже «списали» Австрію і Чехословаччину і не мали наміру вступати через них у нову масштабну війну [18, с. 181].

Після цього було остаточно вирішено наносити перший удар проти Австрії. Чому саме таке рішення прийняв фюрер? На наш погляд, основною причиною стало те, що першочергова окупація Австрії набагато полегшувала такі ж дії щодо Чехословаччини, оскільки остання за таких умов опинялася в оточенні Німеччини з півночі, заходу й півдня. І, справді, під час анексії Австрії А. Гітлер сказав одного разу в автомобілі генералу Францу Гальдеру (з серпня 1938 року — очільник Генерального Штабу сухопутних військ): «Це буде для чехів великою незручністю» [2, р. 131-132]. І він був правий.

Ситуація ускладнювалася ще й наявністю проблеми забезпечення рівних з чехами прав німецької меншини, яка переважала у відсотковому відношенні саме у прикордонній Судетській області на заході країни. І не дивно, адже ця територія до 1919 р. була частиною Німеччини і відійшла до Чехословаччини за Сен-Жерменським договором. До приходу А. Гітлера до влади жодна національна меншина Чехословаччини не зазнавала ніяких утисків з боку влади, всі етнічні групи могли вільно розмовляти рідними мовами [5, р. 68]. Однак з 1935 р. у Берліні почали надавати підтримку партії судетських німців, які пізніше стали справжньою «п'ятою колоною» Німеччини у цій державі [25, с. 299-300]. Головою партії був Конрад Генлейн (у минулому – учитель фізкультури).

Тиск з боку Берліна на судетську партію посилювався саме після анексії Австрії. Зокрема, 24 квітня 1938 р. за сприяння А. Гітлера у місті Карлові Вари (нім. Карлсбад) К. Генлейн оголосив програму «широкої автономії» (увійшла в історію як «Карлсбадська програма», яку ще тоді німецька преса відкрито називала ультиматумом) для судетських німців [13, р. 517]. Ситуацію у взаємовідносинах Німеччини та Чехословаччини ускладнив інцидент, який трапився 21 травня, а саме вбивство чеськими прикордонниками двох німців-мотоциклістів, які буди озброєні і намагалися перевезти у Судетську область пропагандистську літературу [22, с. 117-118]. А. Гітлер під час чергового виступу у рейхстазі (де він як правило робив заклики до миру на весь світ) подав цю подію, як жорстокий злочин, вчинений чехословацькою адміністрацією щодо звичайних німців. Врешті-решт, канцлер зібрав своїх радників і 28 травня (про це він згадав під час виступу у рейхстазі 30 січня 1939 р.) дав розпорядження про підготовку до 2 жовтня 1938 р. воєнної інтервенції до Чехословаччини. Таким чином, план «Grün» був прийнятий остаточно [2, р. 134].

Виникає питання, чи справді А. Гітлер вирішив розпочати війну у 1938 році, а не скористатися дипломатичними засобами тиску з метою примноження територіальних надбань? На думку А. Йодля, кардинальна зміна позиції фюрера пояснюється не вбивством німців на кордоні, а саме мобілізацією у Чехословаччині, яка розпочалася у відповідь на заяви фюрера і яку А. Гітлер вважав за своєрідний виклик, який міг би неабияк підірвати його престиж [22, с. 119-120]. Цю тезу завершив на Нюрнберзькому процесі генерал В. Кейтель, зазначивши про абсолютну неготовність вермахту (німецьких збройних сил) до масштабної військової операції [2, р. 149]. Про те ж саме свідчить і фейковий парад військ у м. Кіль 22 серпня 1938 р., влаштований з ініціативи А. Гітлера іноземним військовим аташе, з метою залякати всю Європу, а в першу чергу Прагу, непереможною силою німецької армії. Журналісти ЗМІ зафіксували величезну кількість озброєних корпусів на вулиці міста, не помітивши, що, насправді, така панорама була створена завдяки руху

одних і тих же військових з'єднань по колу [20, с. 630]. Отже, можна погодитись, що Берлін таки не збирався розпочинати війну через проблему судетських німців, вміло граючи на пацифістських настроях, передусім, у країнах Заходу.

Якою ж була реакція Лондона та Парижа на дії Німеччини? 14 березня 1938 року французький прем'єр-міністр Леон Блюм заявив чехословацькому послу у Парижі Ш. Осуському, що Франція виконає всі свої обов'язки щодо Чехословаччини (передбачені договором про взаємодопомогу 1935 р.) [2, р. 132]. Однак уже під час спільної британсько-французької консультації на рівні керівників урядів та МЗС наприкінці квітня 1938 р. англійський міністр закордонних справ Н. Гендерсон відкрито заявив колегам про ризик війни між Німеччиною та Чехословаччиною і про нібито ризик швидкого розгрому останньої. Порятунком, на його погляд, був лише один – змусити президента Е. Бенеша «вирішити проблему німецької меншини у Судетській області на основі угоди з представниками цієї меншини» [3, р. 218]. Франція підтримала ідею британських представників – цьому посприяла зміна 10 квітня уряду у Парижі, і новий прем'єр-міністр Е. Даладьє був схильний більше до переговорів з Німеччиною, ніж до військового конфлікту.

Як наслідок, 26 липня після таємної британсько-французької наради було вирішено для врегулювання «судетського питання» направити місію лорда Уолтера Ренсимена, одного з магнатів Лондонського Ситі, як уповноваженого представника Н. Чемберлена для посередництва у переговорах уряду Чехословаччини з К. Генлейном [20, с. 629-630]. У. Ренсиму було уже за 70 років, і, звичайно, він менше всього бажав врегульовувати внутрішньополітичні проблеми у незнайомій для нього державі. Тоді ж помічник міністра закордонних справ Британії О. Харві зазначав: «Ренсимен був залучений до справи, щоб допомогти уряду у його брудній роботі» [25, с. 321].

Виникає питання, чому трапилося так, що долю Чехословаччини улітку – восени 1938 року вирішували саме Лондон і Париж? Так, Прага у міжвоєнний

період була пов'язана договорами про взаємодопомогу і з іншими державами Європи. Яскравий приклад – Мала Антанта, союз між Югославією, Чехословаччиною та Румунією, утворений у 1921 р. з метою запобігання реставрації Австро-Угорщини, а по суті – для забезпечення непорушності власних кордонів. Однак завдяки успішній грі нацистської дипломатії вже у травні 1938 р. у м. Блед (Югославія) на сесії Ради Малої Антанти союзники Чехословаччини заявили про своє неутручання у разі війни з Німеччиною, аргументуючи це тим, що Берлін не становить загрози реставрації монархії Габсбургів [21, с. 178].

Інший приклад – радянсько-чехословацький договір про взаємодопомогу (травень 1935 р.). Однак для реалізації своїх зобов'язань СРСР необхідно було або мати спільний з Чехословаччиною кордон (чого станом на 1938 р. Радянський Союз не мав), або ж домогтися пропуску Червоної армії через територію Польщі чи Румунії. Останні дві держави відверто вороже ставилися до комуністичного режиму Й. Сталіна, вбачаючи у ньому більшу загрозу, ніж від А. Гітлера. Цю проблему СРСР намагався вирішити під час переговорів між французьким повіреним Ж. Пайяром і наркомом закордонних справ СРСР Максимом Літвіновим, які відбулися упродовж 2 - 5 вересня 1938 року у Москві. Останній вимагав скликання засідання Ради Ліги Націй, яка могла б змусити на основі статті 11 (загроза війни) вищезгадані держави дати дозвіл на пропуск радянських військ через свої території [26, с. 71-72]. 11 вересня під час зустрічі з М. Літвіновим у Женеві його колега Ж. Бонне відмовився від радянської допомоги, мотивуючи це небажанням Британії, щоб СРСР втручався у європейські справи. При цьому французький МЗС утримувався від власних ініціатив [25, с. 329-330]. Як наслідок, Ліга Націй у зв'язку з суперечностями провідних держав-членів не могла щодо ситуації у Судетській області застосувати якихось радикальних заходів.

Отже, на кінець літа 1938 р. і справді вирішальний голос у вирішенні судетської проблеми був за Францією і Великою Британією. Це призвело до того, що під тиском дипломатичної місії У. Ренсімена 19 серпня уряд

Чехословаччини призначив гейнленівських представників на деякі керівні посади, а 6 вересня погодився задовольнити майже всі вимоги «Карлсбадської програми» [14, с. 160]. Самого британського дипломата неабияк виснажили постійні дискусії між сторонами конфлікту, які, до того ж, не призводили до його врегулювання. Тому У. Ренсимен 16 вересня повернувся до Лондона.

Тим часом у середині вересня 1938 р. ситуація навколо судетської проблеми все більше загострювалася. 15 вересня К. Генлейн під час виступу по радіо заявив, що оскільки «німці і чехи віднині не зможуть жити разом», то автономія Судетської області його більше не задовольняє, і вимагав негайної передачі її Третьому Рейху [2, р. 141]. За таких умов А. Гітлер, розуміючи більшу схильність Лондона і Парижа до переговорів, аніж до війни, надіслав Н. Чемберлену телеграму із запрошенням до Бертесгадена, своєї літньої резиденції в Альпах. Британський прем'єр-міністр прийняв запрошення, і уже 15 вересня прибув до німецького канцлера. Під час тригодинної розмови А. Гітлер вимагав лише одного – остаточного і повного «самовизначення» судетських німців, інакше виявляв готовність вступу у війну. Така ж заява пролунала і від рейхсміністра авіації Г. Герінга, який зазначив: «Якщо Британія розпочне війну (через Чехословаччину – прим.), то до кінця війни небагато чехів залишаться живими і мало що залишиться від Лондона» [7, р. 152].

Після повернення 17 вересня з Бертесгадена Н. Чемберлен скликав засідання уряду, під час якого висловив своє переконання, що вождь нацистів «це – людина, на слово якої можна покластися» і що він «у бойовому настрої» [2, р. 142]. Згодом ці вислови британського прем'єра стали символом самої Мюнхенської угоди. Більше того, під час звітування у палаті громад про результати дипломатичної місії У. Ренсимен теж зробив висновок про необхідність негайної «передачі Німеччині районів з переважанням німецького населення». Це викликало бурхливе невдоволення серед деяких членів парламенту із закликами покарати «грубих чехів» [2, р. 142]. Як наслідок, 18 вересня Е. Даладье та Ж. Бонне теж прийняли вимоги А. Гітлера, при цьому зазначивши про гарантію нових кордонів Чехословаччини.

Деталі так званого «британсько-французького плану» були сформульовані у нотах, які 19 вересня вручили уряду у Празі. Отримавши від Ж. Бонне ці ноти, Ш. Осуський сказав журналістам: «Моя держава засуджена, а її ніхто навіть не вислухав» [20, с. 634]. Наступного вечора британський посол Б. Ньютон повідомив чехословацькому уряду, що у випадку протидії рішенням країн Заходу «англійський уряд перестане цікавитись його долею» [20, с. 634]. Як наслідок, Прага змушена була вимоги прийняти.

Останньою крапкою став другий візит Н. Чемберлена до А. Гітлера у Бад-Годесберг 22 вересня 1938 р. Під час розмови з британським прем'єром фюрер став вимагати негайної евакуації чехословацької адміністрації з Судетської області, згадавши також про необхідність задоволення територіальних претензій Польщі та Угорщини [20, с. 636]. Уряд першої ще 19 вересня надіслав польському послу у Берліні Юзефу Липському повідомлення, що через два дні на кордоні з Тешинською областю Чехословаччини буде сконцентрована значна кількість військ і що для узгодження дій він готовий вступити у контакт з А. Гітлером чи Г. Герінгом [17, с. 212-213]. Справа в тому, що Тешинську область після Першої світової війни було поділено між Варшавою і Прагою пополам, через що дуже часто виникали взаємні претензії на приналежність цієї території. А тепер Чехословаччина стояла на грані розпаду, тож поляки шансу не втрачали.

Зважаючи на всю міжнародно-політичну ситуацію, яка склалася навколо Судетської області, після повернення з Бад-Годесберга Н. Чемберлен і його колега Е. Даладье прийняли рішення організувати міждержавну конференцію з остаточного вирішення чехословацької проблеми [21, с. 181]. Велике значення в її організації мала позиція вождя («дуче») італійських фашистів Б. Муссоліні, який був пов'язаний з А. Гітлером союзними домовленостями – Антикомінтернівським пактом, до якого Італія приєдналася 6 листопада 1937 р. Німецький канцлер навіть дозволив «дуче» вибрати місце майбутніх переговорів (відкинувши Франкфурт, він обрав Мюнхен), після чого Б. Муссоліні заявив, що виступить лише посередником у переговорах [4, р. 727-

729] (адже з матеріалів Нюрнберзького процесу відомо, що Італія була не готовою воювати у жовтні 1938 року [22, с. 138-139])

Так 29 вересня Н. Чемберлен, отримавши запрошення під час виступу у Палаті лордів, вже втретє полетів на зустріч з німецьким канцлером. Конференція відкрилася о 12 годині 45 хвилин у Коричневому домі Мюнхена [20, с. 641]. На ній були представлені прем'єр-міністри Франції і Великої Британії, Б. Муссоліні й А. Гітлер. «Дуче», як і було домовлено, виступав посередником і оголошував представникам західних держав вимоги німецького канцлера, оскільки лише він один знав чотири мови [25, с. 344]. Чеська делегація прибула на конференцію лише для того, щоб дізнатися її результати і не була допущена у зал засідання [20, с. 641]. Під час переговорів трапився розкол в британсько-французькому таборі, через те що Е. Даладье намагався залишити в Чехословаччині території, які становили основу національної безпеки цієї держави, а Н. Чемберлен був готовий пожертвувати всім для збереження миру і тісних британсько-німецьких відносин. Як наслідок, французький прем'єр-міністр домогся включення у договір пункту про створення міжнародної комісії для визначення районів, які мали передати Німеччині, але, натомість, не добився індивідуальних гарантій Британії щодо нових кордонів Чехословаччини [8, р. 103-104].

Договір було остаточно підписано о 2 годині ночі 30 вересня 1938 року. Основні рішення такі:

1) Почати з 1 жовтня евакуацію чехословацької адміністрації із Судетської області. Вона повинна бути закінчена до 10 жовтня, причому уряд Чехословаччини несе відповідальність за будь-які пошкодження розміщених там будівель.

2) Протягом 3 місяців чехословацький уряд повинен вирішити проблеми угорської та польської національних меншин. За інших умов скликаються нові «збори глав урядів чотирьох держав» [15, с. 42-44]. (Дана стаття була принизливою, бо лише після врегулювання спірних питань з Польщею й

Угорщиною держави-учасниці Мюнхенської конференції спільно повинні були надати Чехословаччині «гарантії проти неспровокованої агресії» [16, с. 257]).

Крім того, вранці 30 вересня Н. Чемберлен і німецький канцлер таємно зустрілися у мюнхенській квартирі А. Гітлера, де підписали декларацію, проект якої склав британський прем'єр-міністр: «Ми розглядаємо підписаний вчора ввечері договір... як символ бажання наших народів ніколи не воювати один з одним». Також у декларації наголошувалось на необхідності ліквідації «можливих джерел непорозумінь» між обома країнами. Таким чином, Н. Чемберлен яскраво продемонстрував свою позицію миротворця, жертвуючи при цьому інтересами Чехословаччини [2, р. 149].

У свої столиці Н. Чемберлен й Е. Даладье в'їжджали як тріумфатори. На аеродромі у Парижі прем'єр-міністра зустріло багато людей з викриками: «Хай живе мир! Хай живе Даладье» [20, с. 641]. У правих газетах панували такі ж настрої: «Перемога! Перемога!.. Мир здобуто, його здобуто для молодих і старих, для матерів і їх дітей» [8, р. 107]. Подібно до Парижа було й у Британії: вийшовши з літака у Хестоні, Н. Чемберлен помахав людям, які зібралися на аеродромі, клаптиком паперу і заявив, що привіз мир. «Я вірю, що це буде мир для нашого покоління», – промовив він з вікна Даунінг-Стріт [2, р. 149].

У цьому сенсі буде помилковим твердження, що у Британії і Франції абсолютна більшість населення і міністрів підтримували Мюнхенську угоду (хоча й віддали голос у Палаті громад за неї аж 366 депутатів [2, р. 166]). Так коли французька делегація 18 вересня прибула за запрошенням до Лондона, на аеродромі їх обступили люди, які закликали не робити ніяких поступок А. Гітлеру і підтримати чехів [20, с. 634]. У той же час генерал Моріс Гамелен, доповідаючи уряду про стан французької армії, зазначав, що німецька армія набагато слабша за французьку і чехословацьку. У заключному параграфі доповіді генерал навіть заявляв: «Чехословаччину не можна кидати напризволяще» [20, с. 631-632]. Також під час засідання британського парламенту 3 жовтня 1938 р., на якому й відбувалася ратифікація Мюнхенської угоди, військово-морський міністр Дафф Купер у знак протесту проти неї

оголосив про свою відставку [29, с. 164]. І, нарешті, не можна не згадати одного з найбільших противників Мюнхена Уїнстона Черчилля, який під час того ж засідання парламенту 3 жовтня заявив: «Не думайте, що це кінець. Це лише початок розплати!» [2, р. 153].

Однак після успішної ратифікації Мюнхенської угоди у Лондоні і Парижі критикувати когось за дипломатичну «капітуляцію» перед Німеччиною було уже пізно. Необхідно, на наш погляд, звернути увагу й на те, що багато депутатів-членів Консервативної партії, головою якої був Н. Чемберлен, не були прихильниками Мюнхена, але проголосували у Палаті громад за нього [29, с. 165]. Це свідчить про те, що міністри не бажали жертвувати власним портфелем, засуджуючи рішення британського прем'єра. Схожою ситуація була й у Франції.

Щодо позиції США, то вони, як вже зазначалося, дотримувалися Закону про нейтралітет 1935 р. і невтручання у європейські справи. Однак заступник держсекретаря К. Хелла С. Уеллес під час виступу 3 жовтня по радіо заявив: «Зараз випала нагода для встановлення народами нового світового порядку, заснованого на справедливості і законі». Те ж саме зазначив Ф. Рузвельт, вітаючи 1 жовтня Н. Чемберлена з підписанням угоди [12, р. 428]. Загалом, позитивною була реакція на Мюнхенську угоду представників крупного американського бізнесу. Наприклад, Т. Ламонт, один з господарів фінансової імперії Морганів, зазначив 4 жовтня, що «Чемберлен зробив найкраще з того, що можна було придумати» [6, р. 109].

Результатом угоди 30 вересня 1938 р., на жаль, не став мир для цілого покоління, про що заявляв Н. Чемберлен. Серед основних наслідків Мюнхена можна назвати такі:

- 1) Порушення балансу сил у Європі на користь Німеччини та її союзників (це було досягнуто шляхом оволодіння майже всією військовою промисловістю Чехословаччини, заводи якої і були сконцентровані у регіонах, що увійшли за рішенням Мюнхенської угоди до Третього Рейху).

2) Політична криза у Чехословаччині, яка розпочалася з відставки 5 жовтня президента Е. Бенеша та задоволення територіальних претензій держав-сусідів на Віденському арбітражі у листопаді 1938 р. і завершилась у березні 1939 р. повною окупацією Чехословаччини німецькими військами.

3) Поява нових агресивних планів у нацистського режиму (так саме у перші місяці після Мюнхена А. Гітлер підняв проблему німецької меншини польського міста Данциг (Гданськ), що вже менш ніж через рік призвело до початку Другої світової війни).

Потрібно також зазначити, що саме унаслідок Мюнхенської угоди Вашингтон почав вбачати серйозну загрозу з боку Німеччини для своїх інтересів, а президент Ф. Рузвельт – усерйоз замислюватися над тим, як обійти у разі війни Закон про нейтралітет [12, р. 443]. Однак все це не спростовувало факту беззаперечної перемоги нацистської дипломатії на міжнародній арені.

У зв'язку з цим сьогодні дуже часто виникає полеміка щодо того, чи проводять західні держави у сучасних геополітичних умовах таку ж політику «умиротворення» агресора, яскравим втіленням якої 80 років тому стала Мюнхенська угода, і чи має аналогії остання з нещодавніми Мінськими домовленостями (вересень 2014 р., лютий 2015 р.). На нашу думку, аналогії справді існують, однак потрібно зважати також на важливі зміни, яких зазнало суспільство за понад півстоліття. По-перше, наш час – це епоха глобалізації, а, отже, сучасне населення має набагато більше доступу до всієї важливої інформації про міжнародні події, ніж у 1930-х роках. По-друге, у Європі нині переважають демократичні цінності, на відміну від передвоєнного періоду, коли на більшій частині континенту панував авторитаризм та тоталітаризм. По-третє, Російську Федерацію не варто повністю ототожнювати з нацистською Німеччиною – її режим містить також риси фашистської диктатури Б. Муссоліні і брежнєвського СРСР, а, отже, відрізняються і дії на зовнішньополітичній арені. По-четверте, на Сході України уже реалізувався альтернативний сценарій – військового конфлікту, чого не трапилося у Чехословаччині у 1938 р., тому якщо Мюнхенська угода була скликана для

уникнення такого конфлікту, то Мінські домовленості – для припинення уже існуючого.

Все ж, необхідно пам'ятати про негативний досвід політики умиротворення Німеччини і уникати помилок урядів Великої Британії та Франції, які багато в чому посприяли початку Другої світової війни.

Список використаних джерел та літератури

1. Anglo-French Relations 1898 – 1998: From Fashoda to Jospin / edited by P. Chassaigne, M. Dockrill. – Basingstoke: Palgrave, 2002. – 211 p.
2. Churchill W. The Second World War. – Vol. I: The Gathering Storm / W.Churchill. – L.: Guild Publishing, 1985. – 336 p.
3. Documents on British Foreign Policy (DBFP) 1919 – 1939. Third series. Vol. I. – L.: His Majesty's Stationery Office, 1949. – 876 p.
4. Foreign Relations of the United States (FRUS). Diplomatic Papers 1938. Vol. 1 (General). – W.: Gov. Print Office, 1955. – 1009 p.
5. Gruner W. The Greater German Reich and the Jews: Nazi Persecution Policies in the Annexed Territories 1935 – 1945 / W.Gruner, J. Osterloh. – N. Y.: Berghahn Books, 2015. – 434 p.
6. Hearden P. Roosevelt Confronts Hitler: America's Entry into World War II / P.Hearden. – De Kalb: North. Illinois Univ. Press, 1987. – 340 p.
7. Henderson N. M. Failure of Mission, Berlin 1937 – 1939 / N.Henderson. – N. Y.: G. P. Putnam's Sons, 1940. – 362 p.
8. Lacaze Y. France and Munich: a Study of Decision Making in International Affairs / Y.Lacaze. – Boulder: East European Monographs, 1995. – 478 p.
9. Macleod I. Neville Chamberlain / I. Macleod. – N. Y.: Atheneum, 1962. – 319 p.
10. Ripka H. Munich: before and after / H.Ripka. – L.: V. Gollancz Limited, 1939. – 523 p.

11. Shirer W. The Rise and Fall of the Third Reich / W.Shirer. – N. Y.: Simon & Schuster, 1990. – 1249 p.
12. Tansill C. Back Door to War. The Roosevelt Foreign Policy, 1933 – 1941. – Westport: Greenwood Press, 1952. – 690 p.
13. Weinberg G. L. Hitler's Foreign Policy 1933 – 1939: The Road to World War II / G. Weinberg. – N. Y.: Enigma Books, 2010. – 866 p.
14. Всемирная история в 24 т. Т. 23. Вторая мировая война / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. – Мн.: Современный литератор, 1999. – 592 с.
15. Год кризиса 1938 – 1939. Документы и материалы: в 2 томах. – Т. 1. (29 сентября 1938 г. – 31 мая 1939 г.) / Под ред. Л. Ф. Ильчева. – М.: Политиздат, 1990. – 560 с.
16. Горохов В. Н. История международных отношений. 1918 – 1939 гг.: Курс лекций / В. Горохов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – 266 с.
17. Документы и материалы кануна второй мировой войны. 1937 – 1939. Т. 1 (ноябрь 1937 г. – декабрь 1938 г.) / Под ред. Земскова И. Н. – М.: Политиздат, 1981. – 302 с.
18. Дюррозель Ж. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж. Дюррозель. – К.: Основи, 1999. – 903 с.
19. История дипломатии. – Т. 3 / Под ред. А. А. Громько. – М.: Изд. полит. литературы, 1965. – 832 с.
20. История дипломатии. – Т. 3. Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны (1919 – 1939 гг.) / Под ред. В. П. Потемкина. – М.: Гос. изд. полит. литературы, 1945. – 882 с.
21. История международных отношений: В трех томах. – Т. 2: Межвоенный период и Вторая мировая война: Учебник / Под ред. А. В. Торкунова, М. М. Наринского. – М.: АСТ-Пресс, 2012. – 496 с.
22. Картье Р. Тайны войны. После Нюрнберга / Р. Картье. – М.: Вече, 2005. – 446 с.

23. Лиддел Гарт Б. Г. Вторая мировая война / Б.Лиддел. – М.: АСТ-Пресс, 1999. – 1024 с.
24. Майский И. М. Воспоминания советского дипломата, 1925 – 1945 гг / И.Майский. – Ташкент: Узбекистан, 1980. – 672 с.
25. Наумов А. О. Фашистский интернационал. Покорение Европы / А. Наумов. – М.: Вече, 2005. – 448 с.
26. Новые документы из истории Мюнхена. – М.: Гос. изд. полит. литературы, 1958. – 366 с.
27. Павлючик Т. В. Ставлення СРСР до Мюнхенської угоди 1938 р. / Т. В. Павлючик // Збірник наукових праць ХНПУ імені Г. Сковороди. – Серія «Історія та географія». – Випуск 45. – Х.: ХНПУ, 2012. – С. 93-96.
28. Патриляк І. К. «Українське питання» напередодні Другої світової війни [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/08/28/135252/> – Дата звернення: 28.08.2013. – Назва з екрану.
29. Трухановский В. Г. Антони Иден. Страницы английской дипломатии, 30 – 50-е годы / В.Трухановский. – М.: Международные отношения, 1976. – 424 с.
30. Тэйлор А. Вторая мировая война: Два взгляда / А.Тэйлор. – М.: Мысль, 1995. – 556 с.

References

1. CHASSAIGNE, P., DOCKRILL, M. (eds.) (2002) *Anglo-French Relations 1898 – 1998: From Fashoda to Jospin*. Basingstoke: Palgrave.
2. CHURCHILL, W. (1985) *The Second World War. Vol. I: The Gathering Storm*. London: Guild Publishing.
3. *Documents on British Foreign Policy (DBFP) 1919 – 1939. Third series. Vol. I.* (1949) London: His Majesty's Stationery Office.

4. *Foreign Relations of the United States (FRUS). Diplomatic Papers 1938*. Vol. 1 (General) (1955). Washington: Government Print Office.
5. GRUNER, W., OSTERLOH, J. (2015) *The Greater German Reich and the Jews: Nazi Persecution Policies in the Annexed Territories 1935 – 1945*. New York: Berghahn Books.
6. HEARDEN, P. (1987) *Roosevelt Confronts Hitler: Americas Entry into World War II*. De Kalb: Northern Illinois University Press.
7. HENDERSON, N.M. (1940) *Failure of Mission, Berlin 1937 – 1939*. New York: G.P. Putnam's Sons.
8. LACAZE, Y. (1995) *France and Munich: a Study of Decision Making in International Affairs*. Boulder: East European Monographs.
9. MACLEOD, I. (1962) *Neville Chamberlain*. New York: Atheneum.
10. RIPKA, H. (1939) *Munich: before and after*. London: V. Gollancz Limited.
11. SHIRER, W. (1990) *The Rise and Fall of the Third Reich*. New York: Simon & Schuster.
12. TANSILL, C. (1952) *Back Door to War. The Roosevelt Foreign Policy, 1933 – 1941*. Westport: Greenwood Press.
13. WEINBERG, G.L. (2010) *Hitlers Foreign Policy 1933 – 1939: The Road to World War II*. New York: Enigma Books.
14. BADAК, A. (ed.) (1999) *Vsemirnaja istorija v 24 tomakh. Vol.23. Vtoraja mirovaja vojna*. Minsk: Sovremennyj literator.
15. ILCHEV, L. (ed.) (1990) *God krizisa 1938 – 1939. Dokumenty i materialy: v 2 tomakh. Vol.1. (29 sentjabrja 1938 g. – 31 maja 1939 g.)*. Moskva: Politizdat.
16. GOROKHOV, V.N. (2004) *Istorija mezhdunarodnykh otnoshenij. 1918 – 1939 gg.: Kurs lektsij*. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta.
17. ZEMSKOV, I. (ed.) (1981) *Dokumenty i materialy kanuna vtoroy mirovoy voiny, 1937 – 1939. Vol.1 (nojabr' 1937 g. – dekabr' 1938 g.)*. Moskva: Politizdat.
18. DYUROZEL ZH. (1999) *Istoriya diplomatii vid 1919 roku do nashykh dniv*. Kyiv: Osnovy.

19. GROMYKO, A. (ed.) (1965) *Istoriya diplomatii. Vol.3.* Moskva: Izdatelstvo politicheskoy literatury.
20. POTEKIN, V. (ed.) (1945) *Istoriya diplomatii. Vol. 3. Diplomatiya v period podgotovki Vtoroj mirovoj vojny (1919 – 1939 gg.)*. Moskva: Gosudarstvennoje izdatelstvo politicheskoy literatury.
21. TORKYNOV, A. (ed.) (2012) *Istoriya mezhdunarodnykh otnosheniy: V trekh tomakh. Vol. 2: Mezhhvojennyj period i Vtoraja mirovaja vojna: Uchebnik*. Moskva: AST-Press.
22. KARTJE, R. (2005) *Tajny vojny. Posle Njurnberga*. Moskva: Veche.
23. LIDDEL GART, B.H. (1999) *Vtoraja mirovaja vojna*. Moskva: AST-Press.
24. MAISKIJ, I.M. (1980) *Vospominaniya sovetskogo diplomata, 1925 – 1945 gg.* Tashkent: Uzbekistan.
25. NAUMOV, A.O. (2005) *Fashystskij internatsional. Pokorenie Jevropy*. Moskva: Veche.
26. *Novye dokumenty iz istorii Mjunkhena (1958)* Moskva: Gosudarstvennoje izdatelstvo politicheskoy literatury.
27. PAVLYUCHYK, T.V. (2012) Stavlenia SRSR do Myunkhenskoj uhody 1938 r. *Zbirnyk naukovykh prats KhNPU imeni H. Skorovody. Seriya «Istoriya ta heohrafiya»*. No. 45. pp 93-96.
28. PATRYLIAK, I.K. (2013) «Ukrainske pytannia» naperedodni Druhoi svitovoi viyny [Online]. Available from: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/08/28/135252/> [Accessed: 08.07.2018].
29. TRUKHANOVSII, V.H. (1976) *Antoni Iden. Stranitsy anglijskoj diplomatii, 30 – 50-e gody*. Moskva: Mezhdunarodnyje otnosheniya.
30. TEJLOR A. (1995) *Vtoraja mirovaja vojna: Dva vzgljada*. Moskva: Mysl'.

Taras Tkachuk, Master of History

Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE MUNICH AGREEMENT OF 1938: APPROACHES OF BRITISH POLITICS AND DIPLOMACY

Abstract. *The article touches upon the analysis of the main approaches to the consideration of one of the key events in international relations on the eve of the Second World War – the Munich Agreement of 1938. Particular attention is paid to the stereotypes of the British appeasement policy, which supposedly meant that Germany could not be defeated as a «scared bull», but instead, with the help of diplomacy, its aggression could be sent to another side. In this respect, during the time of N. Chamberlain’s tenure as British Prime Minister, many critics spoke against such a strategy of the British foreign policy and the above-mentioned agreement as its main showcase. Therefore, the article focuses on all the circumstances that led to the signing of the Munich Agreement, analyzes the positions of both signatory states of the treaty and those countries that had an indirect influence on the solution of the Czechoslovak problem.*

It is argued that one should not blame soloely Chamberlain for mistakes made in Munich: one should also take into account the position of E. Daladier’s French government and the pacifist attitudes of most Britons who did not want to fight for solving the internal political problems of a foreign state. To this end, it is necessary to note the undeniable victory of the Nazi diplomacy, the activities of which were directed specifically at the spread of panic in Europe, while Germany itself was unprepared for the war.

Finally, the article draws parallels between the events of 1938 and the current geopolitical situation associated with the Russian Federation aggressive actions. However, it emphasizes the impossibility to comprehensively equalise the Munich Agreement of 1938 and the Minsk Agreements of 2014 – 2015, first of all, due to the distinction of the epoques and the goals of convening these two international conferences.

Key words: *Munich Agreement, Second World War, Czechoslovakia, Sudeten problem, appeasement policy.*

Надійшла до редколегії 03.04.2018.